

छाउपडी तुक्क समाजतर्फ

बाजुरा र डोटीका महिला तथा युवाहरूले छाउपडी छुटाउनका
लागि गरेका पहलका सफलताका कथाहरू

प्रकाशन :

सम विकास केन्द्र-डोटी, मानव संसाधन केन्द्र-बाजुरा, पिसवीन-बाजुरा र एक्सनएड नेपाल

प्रतिलिपि अधिकार :

एक्सनएड नेपाल

प्रकाशन मिति :

अगस्ट २०२१

सर्वाधिकार : यस पुस्तकमा समावेश भएका सामाग्रीहरूको स्वामित्व र अधिकार एक्सनएड नेपालमा सुरक्षित रहनेछ तर सबैले गैरनाफासूलक तथा सकारात्मक सामाजिक रूपान्तरण सम्बन्धि काममा यसको प्रयोग वा सन्दर्भ उल्लेख गर्दा एक्सनएड नेपालको नाम उल्लेख गरी त्यस्ता कागजात वा जानकारीको एकप्रति एक्सनएड नेपाललाई उपलब्ध गराइदिनुहुन सम्बन्धित सबैलाई अनुरोध गरिन्छ ।

actionaid
NEPAL

लेखन, सम्पादन, लेआउट र प्रिन्ट :
मिक्स्ब्याग इन्टररेट्मेन्ट प्रालि

छाउपडीमुक्त समाजतर्फ

बाजुरा र डोटीका महिला तथा युवाहरूले छाउपडी छुटाउनका
लागि गरेका पहलका सफलताका कथाहरू

विषयसूची

हिराको बद्लिएको जीवन.....	१
भावी पुस्ताको उज्ज्वल भविष्यका लागि.....	३
जन देवीको प्रण.....	५
छाउपडी बारे धार्मीमा आएको परिवर्तन	७
अझै बढी परिवर्तन आवश्यक छ	९
आर्थिक सशक्तिकरणले दिलाएको सुरक्षित जीवन	११
छाउपडी मुक्त गाउँ	१३
हिलोमा फुलेको कमलको फुल	१५
विभेदरहित समाजको निर्माणतर्फ	१७
सरितामा पलाएको नयाँ आत्मविश्वास.....	१९
मुक्त भइन् दुमरा छाउपडीको भयबाट	२१
निरिह गृहणीबाट सफल व्यवसायीसम्म	२३
समाज रूपान्तरणको हुटहुटी	२५
सामाजिक कुरीतिविरस्त्व निरन्तर लडिरहने कलावती.....	२७

कार्यकारी निर्देशकको कलमबाट

सबैमा नमस्ते अभिवादन !

परिचयम नेपालको दूरदराजको गाउँहरूमा महिनावारीलाई एउटा हानीकारक समाजिक वर्जनका रूपमा लिइन्छ । यस कुप्रथालाई नै छाउपडी भनिन्छ । महिला तथा किशोरीहरूलाई महिनावारी भएको बेलामा र बच्चा जन्माइसकेपछिको सुत्कर्ताको बेला अशुद्ध मानी उनीहरूलाई अलग्याएर घरबाट बाहिर सानो र असुरक्षित गोठमा राख्ने परम्परा छ ।

यस हानीकारक अभ्यासले महिलाहरूलाई एकल्याउछ र विभिन्न प्रकारका हिंसाको जोखिममा पार्दछ । उनीहरूलाई पोषिलो खानेकुरा खान, व्यक्तिगत सरसफाई र सुरक्षित आवाजबाट पनि बच्चित गरिन्छ । छाउपडी भएको बेलामा छाउगोठमा बस्दा बलात्कार, हिंसा, जनावरको आक्रमण आदिको कारणबाट महिला तथा किशोरीहरूको मृत्युसम्म भएको समाचार पटकपटक आइरहन्छ । यस कुप्रथाले महिला तथा किशोरीहरूको मानसिक स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर गर्दछ र उनीहरूको शिक्षा, स्वतन्त्रता, खाना, आवास, प्रतिष्ठा र सुरक्षाको अधिकारबाट बच्चित गर्दछ ।

नेपाल सरकारले सन् २०१७ अगस्त महिनामा कानुन पारित गरी छाउपडीलाई अपराध घोषित गरेको छ । यस नयाँ कानुनले दोषीलाई तीन महिनासम्म जेल अथवा ३००० रुपैयाँ जरिवाना वा दुवै हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

यस्तो कानुनी प्रावधानका बाबजुत पनि समुदायहरूमा जरा गाडेर बसेको यो कुप्रथा अझै विद्यमान छ । अतः यस “महिनावारी बारे हानीकारण वर्जनलाई तोडनका लागि महिला तथा युवाको संयुक्त पहल” नामक परियोजना तर्जुमा गरिएको हो । यस परियोजनाले स्थानीय समुदायको चेतना जगाउने, यस वर्जनविरुद्ध लड्नका लागि किशोरी तथा धामीक्रांतीहरूलाई परिचालन गर्ने, समुदायका महिलाहरूको वैकल्पिक जीविकोपार्जनलाई सबल बनाउने तथा यो कुप्रथालाई तोडनका लागि स्थानीय सरकारसँग संयुक्त रूपमा कार्य गर्ने उद्देश्य लिएको छ । परियोजनाको अर्को उद्देश्य भनेको छाउपडी बारे त्याइएका कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा स्थानीय स्तरको नीति तर्जुमाका लागि वकालत गर्नु रहेको छ ।

यस प्रकाशनले सञ्चालन गरिएको पहलहरूका केही भलकसहित परियोजनाले हासिल गरेका सफलताका कथाहरूलाई अभिलेख गरेको छ । यस परियोजना एकशनएड नेपाल र यसका स्थानीय साफेदार संस्थाहरू पिसवीन र मानव स्रोत केन्द्र बाजुरा र सम विकास केन्द्र डोटीलाई संयुक्त रूपमा कार्यान्वयन गरेको हो । एकशनएड डेनमार्क र डेनिस टे लिमिजनले वित्तीय र प्राविधिक योगदान पुर्याएका छन् ।

यस परियोजनाको सफलताका लागि प्रत्यक्ष र परोक्षरूपमा योगदान पुर्याउनु भएका तथा यस प्रकाशनमा अभिलेख भएका उत्साहप्रद कथाहरूका लागि पनि योगदान पुर्याउनु भएका सबैमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

सुजीता माथेमा
कार्यकारी निर्देशक
एकशनएड नेपाल

परियाजाको परिचय

महिला तथा किशोरीहस्ताई महिनावारी भएको बेलामा र बच्चा जन्माइसकेपछिको सुत्केरीको बेला अशुद्ध मानेर उनीहस्ताई अलग्याएर घरबाट बाहिर सानो र असुरक्षित गोठमा राख्ने परम्परालाई छाउपडी भनिन्छ । नेपालको मध्य र सुदूरपश्चिममा छाउपडी अभ्यास गरिन्छ । महिनावारी एउटा प्राकृतिक प्रत्रृया भए तापनि विद्यमान अन्धविश्वासले यसलाई सकारात्मक रूपमा लिदैन । यस्तै धारणा धर्ममा र परम्परागत अभ्यासमा पनि निहित छ, जसका कारण महिलालाई शुद्धत र अशुद्धको दृष्टिबाट तुलना गर्ने गरिन्छ ।

महिला तथा किशोरीहस्तको सरसफाइमा पहुँच सीमित वा हुँदैन नभएको अवस्था छ । यसका साथै उनीहस्त आफ्नो प्रजनन् स्वास्थ्य तथा महिनावारी बारे पनि शिक्षित छैनन् । दूरदराजका गाउँहस्तमा महिनावारी भएको बेलामा उनीहस्ताई अशुद्ध मानी घर तथा परिवारबाट अलगै राखिन्छ । यसका कारण उनीहस्त बलात्कृत हुन्छन्, उनीहस्ताई चोटपटक लाग्छ र विद्यालय जान पाउदैनन् ।

घर तथा विद्यालयमा शौचालयको सुविधा र पानीको अभावले गर्दा किशोरीहस्तले विद्यालय जान नसक्ने अवस्था मात्र आउदैन उनीहस्तले आफू अपमानित तथा सरसफाइरहित भएको महसुस गर्न सक्छन् । उनीहस्त यौन शोषणलगायत विभिन्न प्रकारका शोषणको जोखिममा पर्ने सम्भावना पनि बढेर जान्छ ।

अतः “महिनावारी बारे हानीकारक वर्जनलाई तोडनका लागि महिला तथा युवाको संयुक्त पहल” नामक परियोजना सुदूरपश्चिम नेपालको दुई अति नै प्रभावित जिल्लाहस्त बाजुरा र डोटीमा सञ्चालन गरिएको थियो ।

बाजुरामा हाप्रो स्थानीय साभेदार संस्थाहस्त पिसवीन बाजुरर मानव स्रोत केन्द्र बाजुरा थिए भने डोटीमा सम विकास केन्द्र डोटी रहेको थियो । एक्शनएड डेनमार्क र डेनिस टेलिभिजनले वित्तीय र प्राविधिक रूपमा योगदान पुर्याएका थिए ।

परियोजनाका अपेक्षित परिणाम निम्न रहेका थिए:

- किशोरी तथा महिलाहस्त सचेत र एकबद्ध हुने छन् र सामाजिक वर्जनलाई तोडनका लागि संयुक्त रूपमा कार्य गर्ने छन् ।
- साना स्तरका व्यवसायमाफर्ट रथानीय महिला तथा उनीहस्तका छोरीहस्तको आय वृद्धि हुने छ
- सरकारी नीति अनुस्य रथानीय तथा प्रादेशिक तहका सरकारी संस्थाहस्तले छाउपडी विरुद्ध कारबाही गर्ने छन् ।

हिराको बढुलिएको जीवन

डो

डोटी जिल्लाको शिखर नगरपालिका वडा नम्बर २ मा बस्ने हिरा देवी बोगटी ३५ वर्षीया एकल महिला हुन् । उनी तीन छोरीकी आमा हुन् । घरको जेठी बुहारी भएको कारण र कामको खोजीमा देवरहरू भारत जाने गरेकाले परिवारको हेरचाहको सबै जिम्मेवारी उनले नै बहन गर्ने गर्दछन् ।

जिल्लाका अरू महिला जरतै उनले पनि महिनावारी हुदाँ कष्ट भोगेकी छन् । “म महिनावारी हुदाँ जंगलमा लुक्ने गर्थे । मलाई घर नजिक आउन दिइन्थेन किनभने परिवारको कुनै पनि पुस्तलाई देख्नु पाप ठानिन्थ्यो । मलाई सामान्य अवस्थामा खाने खानेकुरा समेत खान दिइदैन थियो । नुनसँग रोटी मात्र खान दिइन्थ्यो । दुधदही केही पनि खान दिइन्थेन । यो मेरा लागि शारीरिक तथा मानसिक रूपमा निकै कष्टकर थियो ।”

एकदिन हिरा देवीलाई उनको परिवारले बिहा गरिदियो । उनलाई आशा थियो कि बिहे पछि उनको जीवन रास्तो हुने छ । उनलाई विभेद गरिने छैन । तर दूर्भाग्यवश यस्तो भएन । सुत्केरी हुदाँ मलाई उनलाई बच्चासँग गोठमा राखियो । “हाम्रो परिवार धनी थिएन र धेरै पोषिलो खानेकुरा खान सक्थेनौं । तर सुत्केरी भएको बेलामा दुख, धिउ र दही जस्तो घरमा हुने खानेकुरा समेत खान दिइएन । यो निकै कष्टकर थियो ।”

डोटीको सिलगढीस्थित सम विकास केन्द्रले छाउपडी बारेको विद्यमान धारणालाई परिवर्तन गर्न सहयोग पुर्यायो । यो संस्थाले विभिन्न उमेर समूहका मानिसहरूसँग छलफल, तालिम तथा अन्तर्क्रिया आयोजना गर्यो । स्थानीय महिला, रिफ्लेक्ट सर्कलका सदस्य तथा स्थानीय जनप्रतिनिधिहरू पनि यी कार्यक्रमहरूमा सहभागी भए । यी कार्यक्रममा सहभागी हुनु अघि हिरा देवीलाई आफूमात्र पिडित जस्तो लाग्यो । तर कार्यक्रममा सहभागी भए पछि उनले उनीजस्ता धेरै महिलाहरू पिडित रहेछन् भन्ने थाहा पाइन् । त्यसैले अब यस कुप्रथालाई उन्मूलन गर्न काम गर्नु पर्छ भन्ने उनलाई लाग्यो । “छाउपडी बिनाको जीवन धेरै अधिदेखि कल्पना गरिरहेको थिएँ । यो सपनालाई साकार पार्न सकिने आशाको किरण देखें,” उनी सुनाउँछन् ।

“हामीले छाउपडी अन्त्य गर्नका लागि नियमित रूपमा छलपल तथा अन्तर्क्रिया गर्न थाल्यौं । सबभन्दा पहिले मैले मेरो घरबाटै शुरू गरें । शुरूमा मेरा सासू र ससुरा हिचकिच्याउनु भयो । यो स्वभाविक थियो किनभन्ने छाउपडी परम्परामात्र नभएर एउटा जीवनशैली थियो । तर मैले हरेश खाइन । बिस्तारै वहाँहरूले मेरो कुरा सुन्न थाल्नु भयो र वहाँहरूको सोचमा परिवर्तन आउन थाल्यो । मैले यो एकलै गर्न सक्ने थिइन । मेरो श्रीमानले मलाई साथ दिनु भयो । वहाँ पनि छाउपडी गलत हो भन्ने ठान्नु हुन्थ्यो । वहाँ यो लोक छोडेर जानु भए तर म वहाँप्रति सधैं कृतज्ञ रहने छु ।”

त्यसपछि हिरा देवीहरूले छाउपडी किन गलत छ र यसले महिला तथा किशोरीहरूलाई कस्तो हानी पुर्याउछ भन्ने कुरा गाउँका अरू मानिसहरूलाई बुझाउन थाले । उनीहरूले रिफ्लेक्ट सर्कल, किशोरी समूह तथा स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूसँगको सहकार्य अभियान चलाए । “शुरूशुरूमा गाउलेहरूले हाम्रो कुरा सन्नु मान्नु भएन, विशेष गरी गाउँका पाका महिलाहरूले । वहाँहरू चलिआएको परम्पराविरुद्धका कुरा सुन्न चाहनु हुन्थेन । उनीहरू परम्परालाई निरन्तरता दिन चाहनु हुन्थ्यो । तर हामीले आश मारेनौं । धैर्य गर्न छोडेनौं । धेरै पटक प्रयास गरेपछि, सम्भाएपछि वहाँहरूले हाम्रो कुरा सुन्न थाल्नु भयो ।”

सम विकास केन्द्रको कार्यक्रममा संलग्न भए पछि हिरा देवीले संस्थाले छाउपडी कुप्रथा उन्मूलन गर्नमात्र होइन, स्थानीय महिलाहरूको उत्थानका लागि साना उद्यम सञ्चालन गर्न पनि सहयोग गर्ने कुरा थाहा पाइन् । उनलाई पनि सहयोग आवश्यक भएकाले उनले सहयोगका लागि आग्रह गरिन् । संस्थाले उनलाई अगरबती बनाउने, मौसमी तरकारी खेती तथा गाइबस्तु पालनसम्बन्धी तालिमहरूमा सहभागी हुने अवसर दियो । त्यसपछि उनलाई पसल शुरू गर्नका लागि रु २५००० पनि सहयोग प्रदान गर्यो । पसलबाट उनको कमाइ राम्रै थियो । तर गएको वर्षको बाढीले पसल बगायो ।

“पसल बाढीले बगाए पनि मैले हिम्मत हारिन । तालिममा मैले सिकेका कुरालाई व्यवहारमा ढाल्ने निधो गरें ।” त्यसपछि

66

कार्यक्रममा सहभागी भए पछि उनले उनीजस्ता धेरै गहिलाहरू पिडित रहेछन् भन्ने थाहा पाइन् । त्यसैले अब यस कुप्रथालाई उन्मूलन गर्न काम गर्नु पर्छ भन्ने उनलाई लाऊयो । “छाउपडी बिनाको जीवन धेरै अधिदेखि कल्पना गरिरहेको थिएँ । यो सपनालाई साकार पार्न सकिने आशाको किरण देखें,” उनी सुनाउँछन् ।

हिरा देवीले करेसाबारीमा तरकारी खेती र कुखुरा फारम शुरू गरिन् । फारममा ४० वटा कुखुरा छ । उनको परिवारसँग केही बाखा र दुई भेंसी पनि छ । उनको श्रीमानका परिवार र देउरानीले उनलाई तरकारी खेती गर्न र फारम चलाउन सहयोग गरेका छन् ।

हिरा देवी करेसाबारीलाई बढाएर अभ बढी तरकारी लगाउन चाहन्छन् । यसका लागि उनलाई टनेला आवश्यक पर्छ । उनले सम विकास केन्द्रलाई सहयोगका लागि आग्रह गरेकी छिन् । हिरा देवीको भविष्यमा व्यवसायिक तरकारी खेती गर्न योजना छ ।

“सम विकास केन्द्रले मेरो र मेरो छोरीहरूको भाग्य नै परिवर्तन गरिदियो । मेरो श्रीमान् नभए तापनि मैले मेरो छोरीहरूलाई पढाउन तथा भरणपोषण गर्न सकेको छु । म धेरै नै आभारी छु ।”

शिश्वर नगरपालिका
वडानं०२ को कार्यालय

मुडेंगाउँ, डोटी
सदून्पश्चिम प्रदेश

मार्वी पुस्ताको ॐज्वल भविष्यका लागि

जो

डोटी जिल्ला शिखर नगरपालिकाको मुगेडु वडा नम्बर २ निवासी विष्णा नेपाली उमेरले ६० पुग्न लागेकी भए तापनि आफ्नो गाँउबाट छाउपडी कुप्रथा हटाउनका लागि गाउँका युवा अभियानकर्ताहरूसँग छलफलमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुन्छिन् । उनीहरूसँग मिलेर कार्य गरिरहेकी छन् । आफ्ना उमेरका गाउँका अन्य मानिसहरू आफ्ना नातिनातिनाहरूको स्याहारमा व्यस्त हुदाँ उनी भने छाउपडी उन्मूलन गर्ने ध्येयका साथ युवा अभियानकर्ताहरूसँग मिलेर कार्य गरिरहेकी छन् । महिनावारी हुदाँ तथा सुत्केरी हुदाँ महिला तथा युवतीहरूलाई घर बाहिर गोठमा राख्ने कुप्रथा नेपालको मध्य तथा सुदूर क्षेत्रका जिल्लाहरूमा व्याप्त छ ।

“मेरो बाल्यकालको बारे मलाई स्पष्टसँग याद छैन । मेरो विवाह १० वर्षको उमेरमा भएको थियो । त्यति बेला मेरो महिनावारी शुरू भएको थिएन । जब म बिहे गरेर मेरो श्रीमानको घरमा आएँ, मैले महिनावारी हुँदा दिइने कष्ट बारे थाहा पार्ने । १३ वर्षको उमेरदेखि मेरो महिनावारी शुरू भयो । मलाई ११ दिनसम्म जंगलमा लगेर लुकाएर राखियो । त्यतिबेला मलाई खानका लागि उब्रेको रोटी दिइएको थियो,” गहभरि आँशु बनाउदै विष्णा आफ्नो कथा सुनाउछिन् ।

“१३ वर्षकी किशोरीलाई कुनै गतिलो कपडा बिना असुरक्षित रूपमा अध्यारो गुफामा राखिंदा उसले करतो महसुस गर्ली ? हो म त्यही किशोरी हो । मैले त्यो सब भोगेको छु । यो कुनै पनि किशोरीका लागि पीडादायी अनुभव हो । यदि सम विकास केन्द्रले मलाई यस विषयमा चेतनशील नबनाएको भए मैले म पछिको पुस्ताका किशोरीहरूलाई पनि त्यस्तै व्यवहार गर्ने थिएँ होला,” उनी भन्निहैन् ।

“यस संस्थाले हाम्रो गाउँमा सन् २०१८ देखि काम गर्न शुरू गरेको हो । सबैभन्दा पहिला यसले यौनिक तथा प्रजनन् स्वास्थ्य र महिनावारी हुदाँ गनु पर्ने सरसफाइका बारेमा तालिमहरू सञ्चालन गर्यो । यो हाम्रा लागि नयाँ अनुभव थियो । हामीले छाउपडीले हाम्रो स्वास्थ्यमा यति धेरै प्रतिकूल असर पार्छ भन्ने कल्पनासम्म गरेका थिएनन् । हामीले महिनावारी हुदाँ र भइसकेपछि कठिनाइ त भोगेकै हो । तर हाम्रो कमजोर स्वास्थ्यका लागि यो पनि एउटा कारण हो भन्ने अनुमान गरेकै थिएनन् ।”

विष्णका गाउँका महिलाहरू पाठेघर, स्वासप्रस्वास तथा योनीमा लाग्ने विभिन्न रोगहरूले ग्रसित छन् । कसैकसैले त यी रोगहरूले गर्दा ज्यानै गुमाए । खासमा उनीहरूले ती रोगले गर्दा होइन छाउपडी कुप्रथाले गर्दा मरेका हुन् ।

त्यपछि सम विकास केन्द्रले उनको गाउँको ३० देखि ४५ महिलालाई स्यानिटरी प्याड बनाउने तालिम प्रदान गर्यो । उनीहरूलाई सिलाइबुनाइ पहिलादेखि नै आउथ्यो । त्यसैले प्याड बनाउन सिक्न धेरै समय लागेन । उनीहरूले प्याड बनाएर प्रयोगमा पनि ल्याउन थाले ।

“महिनावारी हुदाँ हामीले फोहर कपडा प्रयोग गर्ने गथ्यौं । त्यसले गर्दा हामीलाई संक्रमण हुन्थ्यो । स्यानिटरी प्याड प्रयोग गर्न थालेपछि हामी त्यस्तो संक्रमणबाट बचेका छौं । यसले गर्दा हामीले राम्रोसँग तथा आत्मविश्वासका साथ काम गर्न सकेका छौं” विष्णा सुनाउछिन् ।

त्यसपछि यस संस्थासँगको सहकार्यमा उनीहरूले छाउपडी कुप्रथाविस्त्र अभियान शुरू गरे । “म कयौं गाउँहरूमा गएँ र स्थानीय जनप्रतिनिधिको उपस्थितिमा छाउपडीको नकारात्मक असरहरू बारे हुने समुदायस्तरीय छलफलहरूमा सहभागी भएँ ।”

शुस्कुम्भा गाउँका विशेष गरी पाका महिलाहरू छाउपडी कुप्रथाको बारेमा कुरा गर्न सम्म हिचकिच्याउथे । तर उनीहरूको निरन्तरको प्रयास तथा परामर्शले गर्दा ती महिलाहरूको सोचमा परिवर्तन आउन थाल्यो । “हामीले किशोरी समूह तथा रिफ्लेक्ट सर्कल समूहबाट पनि सहयोग पाइरहेका छौं । यसका साथै यी अभियानहरूमा पुरुषहरूको सहभागिता पनि निकै उल्लेख्य छ । अब म गर्वका साथ भन्न सक्छु कि हामीले छाउपडी कुप्रथा मुक्त समाज निर्माण गरेका छौं ।”

विष्णा वडा नम्बर ९ को वडा सदस्यमा निर्वाचित भएकी छिन् । भरखरै उनी न्यायिक समितिमा पनि सदस्यका रूपमा निर्वाचित भएकी छन् । “यो सब सम विकास केन्द्रसँगको मेरो संलग्नताको परिणाम हो । त्यसैले यसको जस यस संस्थालाई दिन्छु । वहाँहरूको साथ सहयोग बिना यो सम्भव थिएन ।”

“म सबै महिला र विशेष गरी दलित महिलाहरूलाई घर बाहिर निस्कन तथा केही नयाँ कुरा सिक्न आव्हान गर्छु । हामी अरु कोही सरह यो देशको महत्वपूर्ण मानिस बन्न सक्छौं ।”

जन छेवीको प्रण

३९

३९ वर्षीया जन देवी पढैया एक उन्मत्त र निडर स्वभावकी महिला हुन् । उनलाई परम्परालाई अन्धरूपमा पालना गर्ने कुरा कहिल्यै मन परेन । यसले गर्दा उनको आफ्ना सासूसंग बेमेल हुन्थ्यो किनभने सासू आफूले जस्तै जन देवीले पनि सबै परम्परा पालन गरोस् भन्ने चाहन्थिन् ।

एक दिन एचआएसी बाजुराले पढैयालाई एउटा समुदायस्तरको अन्तर्क्रियामा बोलायो । अन्तर्क्रियामा उनले छाउपडीले गर्दा महिलाहरूले भोगेका कष्टपूर्ण कथाहरू सुनिन् । तर जब उनले छाउपडी एउटा अपराध हो र यसका लागि विभिन्न सजायहरू छन् भन्ने कुरा थाहा पाइन्, त्यो कुराले उनलाई छोयो । “सजायको कुरा थाहा पाउदाँ म चकित भएँ,” उनी सम्फन्निन् । यो कुराले उनलाई साहस पनि दियो । उनीले आफ्नो गाउँबाट छाउपडी हटाउने कार्यमा आफूलाई समर्पित गर्ने निधो गरिन् ।

यस संस्थाले सञ्चालन गरेको रिफ्लेक्ट सर्कलमा सहभागी हुने अवसर पनि जन देवीले पाइन् । छाउपडी विस्तृ जनचेतनाका लागि अभियान सञ्चालन गर्ने मुख्य जिम्मेवारी सर्कलको थियो । सर्कलमा सहभागी भए पछि उनको साहस तथा आत्मविश्वास अभ बढ्यो ।

एकदिन जन देवीले आफ्नो परिवारको छाउगोठ भत्काउने निधो गरिन् । “मेरो सासुआमाले मलाई गाली गर्न र सराज्ञ थाल्नु भयो । वहाँ यति ठूलो स्वरमा बोलिरहनु भएको थियो कि छिमेकीहरू जम्मा

हुनु भयो । वहाँले छिमेकीहरूका अगाडि मलाई गाली गरिरहनु भयो । तर मैले भत्काउन छोडिन । किनकि मैले मेरो परिवारको विरुद्ध होइन, बल्की महिलाहरूलाई कष्ट दिने छाउपडी कुप्रथाको विरुद्ध कदम चालिरहेको थिएँ ।”

आफ्नो परिवारको छाउगोठ भत्काएपछि उनले गाउँका अरु महिलाहरूसँग मिलेर आफ्नो र छिमेकी गाउँहरूको छाउगोठ भत्काउन थालिन् । गाउँलेहरूले गाली गरे । चेतावनी दिए । तर उनीहरू डगमगाएनन् । “हामी कोही पनि पछि हट्नेवाला थिएन्नै । हामीले जे गरिरहेका थियाँ त्यो हाम्रो लागि मात्र हाइन भावी पुस्ताका लागि पनि थियो ।”

छाउपडी विरुद्ध जनवेतना जगाउनका लागि अभियान तथा समुदायमा अन्तर्रियाहरू सञ्चालन गरेपछि मानिसहरूले बिस्तारै कुरा बुझ्न थाले । उनीहरूले छाउपडी बारेको आफ्नो धारणा बदल्न थाले । यसले उनीहरूको व्यवहारमा पनि परिवर्तन ल्याउन थाल्यो । उनीहरूले महिनावारी भएको बेलामा आफ्ना श्रीमती, छोरीबुहारीहरूलाई पोषिलो खानेकुरा दिन थाले । “आजभोलि गाउँका सबै परिवारले महिनावारी भएको बेलामा परिवारका महिला सदस्यहरूलाई दही, दुध र घिउ आदि दिन्छन् ।”

गाउँलेहरूले जन देवीले गरकी साहसिक कामको प्रशंसा गर्न थाले र तिनको कदर गर्न थाले । उनी महिला अधिकार फोरम नामक संस्थाको कोषाध्यक्षमा निर्वाचित पनि भइन् । यस फोरमले महिला तथा किशोरीहरूको अधिकारका लागि वकालत गर्दछ । यस फोरममा आबद्ध भए पछि जनदेवीले आफ्नो नेतृत्व सीपको पनि अभ विकास गरिन् ।

“म आजभोलि महिला अधिकार र छाउपडी र यरतै अरु सामाजिक कुप्रथाको विरुद्ध वकालत गर्दू । म धेरै मानिसहरूको अगाडि

66

एकदिन जन देवीले आफ्नो परिवारको छाउगोठ भत्काउने निधो गरिन् । “मेरो सासूआमाले मलाई गाली गर्न र सराप्न थाल्नु भयो । वहाँ यति ठूलो स्वरमा बोलिरहनु भएको थियो कि छिमेकीहरू जर्मा हुनु भयो । वहाँले छिमेकीहरूका अगाडि मलाई गाली गरिरहनु भयो । तर मैले भत्काउन छोडिन । किनकि मैले मेरो परिवारको विरुद्ध होइन, बल्की महिलाहरूलाई कष्ट दिने छाउपडी कुप्रथाको विरुद्ध कदम चालिरहेको थिएँ ।”

उभिएर यसबारे बोल्चु, भाषण गर्दू । यसले मेरो जीवनमात्र होइन, मेरो परिवारलाई पनि परिवर्तन गरिदियो,” उनी भन्छिन् ।

छिमेकीका अगाडि नानाभाँती गाली गरेकी उनको सासूमा पनि परिवर्तन आएको छ । आजभोलि उनी जन देवी र उनले गरेकी साहसिक कार्यको प्रशंसा गर्दै हिँडिन् । तिनै गाउँले र छिमेकीसँग उनको प्रशंसा गर्दैन् । “यो गाउँको सबैभन्दा प्रतिभाशाली र चलाख महिला मेरी बुहारी हुन् भनेको मैले सुनें । यो नै मेरा लागि सबैभन्दा ढूलो उपलब्धि हो,” मुस्काउदै जन देवी भन्छिन् ।

यो परिवर्तनको जस जन देवी मानव स्रोत केन्द्र (एचआरसी) र रिफ्लेक्ट सर्कललाई दिन्छिन् । “यस संस्था र रिफ्लेक्ट सर्कलले हामीलाई नयाँ जीवन दियो । म भविष्यमा आउने कुनै पनि चुनौतिबाट डगमगाउदिन बरु महिला अधिकारका लागि र सामाजिक कुप्रथा विरुद्धको आफ्नो लडाइलाई जारी राख्छु,” जन देवी आफ्नो प्रण सुनाउछिन् ।

छाउपडी बाटे धार्मीमा आएको परिवर्तन

७२

७२ वर्षीय दल बहादुर धामी बुढिनन्दा नगरपालिकाका एक नामी धामी हुन् । उनले जीवनभर यो काम गरिरहेका छन् । “म त भगवानको मान्छे हुँ । म भगवानले जे भन्छन् त्यही गर्षु,” दल बहादुर धामी भन्छन् ।

“महिनावारी भएको बेलामा महिलाको शरीरमा नराम्रो शक्तिले प्रवेश गरेको हुन्छ भनेर हामी माथ्यौं । तसर्थ त्यस्तो बेलामा उनीहरूलाई घर, भान्सा र गाइवस्तुभन्दा पर राख्ने गथ्यौं । त्यस्तो बेलामा उनीहरूलाई खानामा पनि सुख्खा रोटी र नुन दिने चलन थियो । पोषिलो खाना दिए उनीहरू भित्र भएको नराम्रो शक्ति बलियो हुन्छ भनेर ।”

भित्र उनलाई यो गलत हो भन्ने थाहा चाहिं थियो । घरका महिलाहरूलाई घर बाहिर राख्नु अनि उब्रेको खानेकुरा दिनु ठिक थिएन । तर वर्षोदेखि चलिआएको चलन । “मानेन भने केही अनर्थ हुन्छ कि भनेर डर लाग्यथो । फेरि म त भगवानको मान्छे परम्परालाई निरन्तरता दिनै पर्छ भन्ने पनि लाग्यथो ।”

एक दिन नजिकको गाउँमा एउटा दुखद घटना घट्यो । महिनावारी भएको बेलामा गोठमा सुतेकी एउटी महिला र उनीकी दुई छोरा निस्सासिएर मरेको अवस्थामा फेला परे । गोठ घरभन्दा टाढा

थियो । जाडोको रात थियो । बिहान भए पछि मात्र थाहा भयो । “जब हामीले थाहा पायौं, त्यति बेला ढिला भइसकेको थियो,” उनी सुनाउछन् ।

“यो घटना पछि मलाई जीवनमा पहिलो पटक छाउपडी अपराध हो भन्ने लाग्यो । ती बालकहरू तथा उनका आमा त्यसरी मर्नु हुन्न थियो । छाउपडी कुप्रथाको कारणले उनीहरूको मृत्यु भयो । मलाई कताकता यसका लागि म पनि दोषी हुँ जस्तो लागिरह्यो ।”

यस घटनालाई मिडियाले प्राथमिकताका साथ रिपोर्ट गरे । राजधानीबाट मानिसहरू तथा उच्चपदस्थ अधिकारीहरू निरिक्षणका लागि आए । “सबैलाई नराम्रो लाग्यो । यो हाम्रो गाउँमा भएको पहिलो घटना थिएन तर यसले हाम्रो आँखा खोलिदियो,” दलबहादुर सुनाउछन् ।

सन् २०२० अक्टोबरमा जब पीसविन नेपालले उनको गाउँमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न शुरू गर्यो, दल बहादुरहरूका लागि त्यो एउटा नयाँ शुस्वात सावित भयो । यस संस्थाले कोल्टी, बच्चु, जगनाथ र पाण्डुसेनका महिला तथा किशोरीहरूलाई स्यानिटरी प्याड बनाउने तालिम प्रदान गर्यो । सो तालिममा कम्तीमा १०० महिला तथा किशोरीहरू सहभागी भए । उनीहरूले छाउपडी कुप्रथा बारे समूह छलफल तथा अन्तक्रिया सञ्चालन गरे ।

यो महिलासँग सम्बन्धित सवाल भए तापनि यस संस्थाले यससम्बन्धी अभियान सफल हुनका लागि पुरस्कारको सहयोग र सहभागिता कर्ति महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा उनीलाई महसुस गराए । विभिन्न उमेर समूहका महिला र पुरुषको सक्रिय सहभागिता बिना छाउपडी कुप्रथा उन्मूलन सम्भव छैन भन्ने कुरा स्पष्ट छ । त्यसैले जब पीसविनको फिल्ड कर्मचारी उन कहाँ आए, यस कुप्रथा विस्त्र लड्नका लागि उनले गरेको आग्रहलाई दल बहादुरले त्रुस्त स्वीकार गरे ।

“मलाई मेरा परिवारको सदस्यहरूसहित छाउपडी बारेको समुदायस्तरीय छलफल तथा अन्तक्रियामा आमन्त्रण गरियो । यी छलफल तथा अन्तक्रियामा हामीले पहिलो पटक हाम्रा महिलाहरूको कुरा सुन्नौं र उनीहरूको पीडालाई महसुस गर्याँ । मलाई आफू अपराधी भएको जस्तो अनुभूति भयो । परम्परा कायम गर्न वहानामा मैले आफूले माया गर्ने मानिसहरूलाई चोट पुर्याइरहेको रहेछु । मैले आफू परिवर्तन हुने निर्णय गरें । परम्पराभन्दा मेरा श्रीमती, छोरी तथा बुहारीहरू धेरै महत्वपूर्ण हुन्,” दल बहादुर भन्छन् ।

त्यसै उनलाई छाउपडी विस्त्र चेतना जगाउनका लागि आयोजना गरिएको विभिन्न कार्यक्रमहरूमा बोलाइयो । उनलाई पीसविनले सहजकर्ताका रूपमा पनि परिचालित गर्यो । उनी

६६

“विभिन्न कार्यक्रमहरूमा मैले छाउपडी गलत हो भनेर भनें । म भगवानको मान्छे भएको हुदौं मैले भनेका कुरा गाउँलेहरूले सुने । उनीहरू पनि मैले रोजेको बाटोमा हिँडन थाले । आजभोलि म महिनावारी हुदौं मेरा छोरीबुहारीको विशेष ख्याल राख्छु । मैले मेरी श्रीमतीलाई त्यति बेला उनीहरूलाई दुध, घ्यू र मखन खान दिन भनेको छु । उनीहरूलाई धेरै काम गर्न पनि दिन्न,” दल बहादुर भन्छन् ।

सहजकर्ताका रूपमा अन्य गाउँमा गएर अभियानमा सहभागी पनि भए । उनीहरूले धेरै छाउपडी पनि भत्काए ।

“विभिन्न कार्यक्रमहरूमा मैले छाउपडी गलत हो भनेर भनें । म भगवानको मान्छे भएको हुदौं मैले भनेका कुरा गाउँलेहरूले सुने । उनीहरू पनि मैले रोजेको बाटोमा हिँडन थाले । आजभोलि म महिनावारी हुदौं मेरा छोरीबुहारीको विशेष ख्याल राख्छु । मैले मेरी श्रीमतीलाई त्यति बेला उनीहरूलाई दुध, घ्यू र मखन खान दिन भनेको छु । उनीहरूलाई धेरै काम गर्न पनि दिन्न,” दल बहादुर भन्छन् ।

महिनावारी भएको बेला उनका छोरीबुहारी घरभित्र सुत्छन् र पुजा कोठा बाहेक सबै कोठामा जान सक्छन् । “यदि मैले छाउपडी विस्त्र चाँडे कदम चालेको भए अभ थोरै महिला र किशोरीहरूले पीडा भोग्नु पर्यो । भविष्यमा पनि म छाउपडी विस्त्रको अभियानमा सहभागी हुने छु र महिला अधिकारका लागि कार्य गर्ने छु,” दल बहादुर धामी आफ्नो निश्कर्ष सुनाउछन् ।

अझै छाँ परिवर्तनी आवश्यक छ

बा

बाजुरा जिल्लाको जगनाथ नगरपालिका वडा नम्बर ९, गुयाली निवासी जनक बहादुर रावत उनीको आमा र काकी महिनावारी हुदाँ छाउगोठमा सुतेको देखेर हुर्किए । गोठ विसो र फोहर थियो र घरबाट टाढा थियो । त्यहाँ जंगली जनावर र किराफट्याङ्ग्राको डर पनि हुन्थ्यो ।

गाउँका अरू महिलालाई भैं उनको आमा र काकीलाई महिनावारी भएको बेलामा दुध, दही र घिउ जस्ता पोषिलो खानेकुरा खान दिइदैन थियो । यो कुरा जनकलाई मन पर्दैन थियो । उनलाई लाग्छ कि यसले गर्दा उनको आमाको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पुगेको थियो ।

जनक काठमाडौँमा पढ्दै थिए । उनको बुबाको मृत्युको खबर पाए । उनी गाउँ फर्किए । त्यति राम्रो स्वास्थ्यवस्था नभएकी उनको आमाको पनि तीन महिना पछि मृत्यु भयो ।

उनी गाउँमै थिए । छाउपडी कुप्रथा विरुद्ध अभियान सञ्चालन गर्न कुरा लिएर पीसविन बाजुराका फिल्ड कर्मचारी उनी कहाँ आए । उनलाई छाउपडी मनै पर्थन । उनले तुरुत्त सहमती जनाइहाले ।

महिला अधिकार मञ्च, किशोरी कलब र किशोर अभियन्ताहरूसँगको सहकार्यमा उनीहरूले विभिन्न स्थानमा गएर छाउपडी र यसले पार्ने नकारात्मक असरहरू बारे छलफल आयोजना गरे । “हाम्रो समाजमा लामो समयदेखि जडा गाडेको हुनाले यस कुप्रथालाई चुनौति दिन सजिलो थिएन । हामीले निकै मेहनत गर्नु पर्यो र निरन्तर रूपमा गरिरहनु पर्यो,” उनी सम्फच्छन् ।

उनीहरूले अभियान सञ्चालन गरिरहेकै थिए । एक दिन उनीहरूले दर्नानक समाचार सुने । जनकको काकाकी छोरीको छाउगोठमा आफ्ना दुई साना छोराहरूसँगै मृत्यु भएछ । सबै जना स्तब्ध भए । “मलाई रिस उट्यो तर मलाई आफू निरिह भएको पनि अनुभूत भयो । यस कुप्रथाको कारणले हामीले धेरै गुमाइरहेका थियों,” उनी सम्फच्छन् ।

यस समाचारलाई मिडियाले प्राथमिकताका साथ प्रसारण गर्यो । यसले गर्दा स्थानीयका साथै केन्द्रिय सरकारको ध्यान पनि आकृष्ट भयो । धेरैमन्दा धेरै स्थानीय मानिसहरूले पनि थाहा पाए ।

यस घटनापछि स्थानीय जनप्रतिनिधिसँग मिलेर जनकहरूले गाउँमा भएको छाउगोठहरू भत्काउन शुरू गरे । गोठ भत्काइसकेपछि उनीहरूले महिनावारी हुदौं पोषिलो खानेकुरा खान किन जस्ती छ भन्ने बारे आममानिसलाई बुझाउन थाले । गाउँलहरूले पनि बिस्तारै कुरा बफ्न थाले । “हाम्रो गाउँमा आजभोलि महिनावारी भएको बेलामा महिला तथा किशोरीहरूलाई

दही, दुध र धिउजस्तो पोषिला खानेकुरा खान दिइन्छ,” जनक सुनाउँछन् ।

“हाम्रो समाज परिवर्तन भइरहेको छ अनि मानिसहरूको मानसिकता पनि । तथापि यो परिवर्तन पर्याप्त छैन । लैङ्गिक विभेद अझै पनि विद्यमान छ । तर म खुसी छु कि हामी सही दिशातिर उन्मुख छौं ।”

66

“हाम्रो समाज परिवर्तन भइरहेको छ अनि मानिसहरूको मानसिकता पनि । तथापि यो परिवर्तन पर्याप्त छैन । लैङ्गिक विभेद अझै पनि विद्यमान छ । तर म खुसी छु कि हामी सही दिशातिर उन्मुख छौं ।”

जनकको विचारमा चाहिएको आर्थिक तथा सामाजिक परिवर्तन ल्याउनका लागि समाजका महिला तथा पुरुष मिलेर काम गर्नु आवश्यक छ । यस्तो परिवर्तनले दुवै महिला तथा पुरुषको हित गर्दछ । यसका लागि जनक आफ्नोतर्फबाट तयार छन् ।

आर्थिक सशक्तिकरणले ढिलाएको सुरक्षित जीवन

बा

बाजुरा जिल्लाको बुढिनन्दा नगरपालिका वडा नम्बर ९, जुयालीका ४५ वर्षीय मङ्गल बोहरा कामका लागि भारत गए । उनले त्यहाँ दुई वर्ष काम गरे । उनले त्यहाँ सानातिना ज्याला मजदुरीको काम गरे । उनी भारतमा हुदाँ उनले आफ्नो परिवारको न्यासो लाग्थ्यो । तर आफ्नो परिवार छोडेर भारत जानु उनको बाध्यता थियो । भारतमा हुदाँ उनले पिटाइ खानु पर्यो र कति पटक त उनी लुटिए पनि । तर पनि उनी त्यहाँ बसेर काम गरिरहनु पर्यो ।

२०७२ सालमा उनी घर आएका थिए । गाउँमा सुन्दरशील जनमुखी केन्द्र नामक रिफलेक्ट सर्कल शुरू भइसकेको थियो । सो सर्कलमा उनीकी श्रीमती पनि सामेल थिइन् । सर्कलले गाउँमा छाउपडी कुप्रथा विरुद्ध अभियान सञ्चालन गरिरहेको थियो । उनलाई पनि एउटा बैठकमा बोलाइयो । “छाउपडी गलत हो । म संसार देखेको मानिस हुँ । मलाई थाहा छ यो कुप्रथाको बारेमा हाम्रो समुदाय कति अन्धविश्वासी छ,” उनी भन्छन् ।

पीसविन बाजुराले जिल्लामा छाउपडी उन्मूलनका लागि मात्र काम गरिरहेको थिएन । यी संस्थाले मंगलजस्तो गरिब र सीमान्तकृत समुदायको आर्थिक सशक्तिकरणका लागि पनि काम गरिरहरको थियो ।

मंगललाई यो संस्थाले आयोजना गर्न लागेको बेमौसमी तरकारी खेती बारेको तामिलमा बोलाइयो । “तालिममा मैले आधुनिक कृषि प्रणालीको महत्व बारे बुझें । मैले त्यसका लागि अपनाउनु पर्ने विधि र तरिका बारे पनि थाहा पाएँ,” उनी भन्छन् ।

तालिम पछि मंगलले गोलभेडा खेती गर्ने निधो गरे । यसका लागि उनले टनेलाको प्रयोग गर्ने विचार गरे । “यो मेरा लागि चुनौति थियो । तर मैले यसका लागि पीसविनबाट निरन्तर रूपमा सहयोग पाइरहेको थिएँ,” उनी सुनाउछन् । यसका अलावा दुई-तीन महिनामा एक पटक उनी जस्ता किसानहरू भेला भएर बैठक गर्थे । बैठकमा उनीहरूले खेती गर्दा आइपरेका चुनौति र समस्या बारे छलफल गर्थे । यसका साथै आफ्नो खेतीलाई कसरी अभ्यन्तरालमा उत्पादनशील तथा व्यवस्थित गर्ने भन्ने बारे पनि छलफल गर्थे । यस्ता छलफलले मंगललाई निकै सहयोग गर्यो ।

66

भोलभेडा खेती शुरू गरेको दोस्रो लटबाट
उनलाई फाइदा हुन शुरू भयो । “अहिले मैले गोलभेडा बेचेर दिनको ५०० देखि १००० रूपैयाँसम्म कमाइरहेको छु”, उनी भन्छन् । हाल उनले काँक्रा, खुर्सानी, काउली, मुला र रायोको पनि खेती गरिरहेका छन् । “म विषादी प्रयोग गर्दिन । गोबर र त्यर्स्तै अन्य जैविक मल प्रयोग गछु”, उनी सुनाउछन् ।

भोलभेडा खेती शुरू गरेको दोस्रो लटबाट उनलाई फाइदा हुन शुरू भयो । “अहिले मैले गोलभेडा बेचेर दिनको ५०० देखि १००० रूपैयाँसम्म कमाइरहेको छु”, उनी भन्छन् । हाल उनले काँक्रा, खुर्सानी, काउली, मुला र रायोको पनि खेती गरिरहेका छन् । “म विषादी प्रयोग गर्दिन । गोबर र त्यर्स्तै अन्य जैविक मल प्रयोग गछु”, उनी सुनाउछन् ।

मंगलका अनुसार उनले तरकारी खेतीबाट भारतमान्दा बढी कमाइरहेका छन् । “अहिले म आफ्नै परिवारसँग बसेर बढी कमाइरहेको छु । मेरो जीवन सुरक्षित भएको छ र मैले मेरो श्रीमती र दुई छोराको देखभाल पनि राम्रोसँग गर्न सकेको छु । घर खर्च तथा छोराहरूको शिक्षाका लागि चाहिने खर्च पनि पुर्याइरहेको छु ।”

मंगल यो सबै कुराको जस पीसविन बाजुरालाई दिन चाहन्छन् । “म र मेरो परिवार सधैँ यस संस्थाप्रति कृतज्ञ रहने छौं । यस संस्थाको सहयोग नपाएको भए म अहिले पनि निकै थोरै ज्यालामा भारत मै काम गरिरहेको हुने थिएँ ।”

छाउपडी मुक्त गाँ

बा बाजुरा जिल्लाको स्वमिकार्तिक गाउँपालिका वडा नम्बर १ की काली बिक ९३ वर्षकी हुदाँ उनको मासिक धर्म शुरू भयो । “महिनावारी भए पछि मलाई एकलै जंगलमा बस्न पठाइयो । मेरो शरीरमा ठिकठाकको कपडा पनि थिएन । मलाई माकुराले टोक्यो । म कापिरहेको थिएँ अनि जनावर तथा पुरुषको डरले म रातमा सुन्न सकिन,” उनी सम्झन्छन् ।

उनलाई के भनिएको थियो भने महिनावारी हुदाँ महिलाको शरीरमा कुनै नराम्रो आत्मा पसेको हुन्छ । त्यसैले उनीहरूलाई पुजा र भान्सा कोठाबाट टाढै राखिनु पर्दछ ।

कालीको परिवारले उनको बिहे गरी लोग्नेको घर पठाइदिए । उनी त्यती बेला १५ वर्षकी मात्र थिइन् । बिहेपछि श्रीमानको घरमा पनि उनको कष्ट कम भएन ।

“मैले मेरो पहिलो बच्चा गाईगोठमा जन्माएँ । म र मेरो बच्चा १३ दिनसम्म सो गोठमा नै बस्यौँ । मेरो बच्चालाई ढाकनका लागि मलाई एक टुक्रा कपडा पनि दिइएन त न मलाई पोषिलो खानेकुरा नै दिइयो । यो अनूभव मेरा लागि धेरै कष्टपूर्ण थियो,” आँखा रसाउदै उनी सुनाउछिन् ।

एक दिन एचआरसीले सुशासनसम्बन्धी आयोजना गरेको तालिममा कालीलाई पनि बोलाइयो । सो तालिममा छाउपडी बारे छोटो छलफल भयो । केही समय पछि सोही विषय बारे विस्तृत छलफल

भयो । छाउपडी कुप्रथा बारे उनलाई भनिएको कुरा अन्धविश्वास भएको र साँचो नभएको कुरा कालीले यो छलफलबाट बुझिन् ।

कार्यक्रममा महिलाहरूले गरेका विभिन्न प्रकारका सफल तथा प्ररणादायी भिडियोहरू पनि देखाइयो । “एउटा भिडियोमा भारतको हरिद्वारमा ४-५ जना महिलाले पुजा गरिरहेको थिए । सो देखेर म त चकित भएँ । मेरो जीवन त अन्धकारमा रहेछ भन्ने मलाई लाग्यो ।”

आफूले कष्ट भोगिसकेको भए तापनि आफूभन्दा पछिका किशोरी तथा महिलाहरूले यस्तो कष्ट भोग्नु हुन्न भन्ने उनलाई लाग्यो । एचआरसीका सदस्यहरूसँग मिलेर कालीहरूले छाउपडी बारे गाउँमा बैठक, अन्तर्क्रिया कार्यक्रम र छलफल नियमित रूपमा आयोजना गर्न थाले । गाउँका सोभासिधा महिलाहरूको दिमागमा भएन-भएका कुरा हालिन् र परिवार नै बिथोलिन भनेर उनी माथि दोष लगाउन थालियो । उनलाई गाउँकी दुष्ट महिलाका रूपमा पनि चित्रित गर्न थालियो ।

“महिनावारी भएको बेलामा स्वतन्त्र रूपमा हिंडुल गरेकोमा एक जना पुरुषले मलाई धम्क्यायो । यदि मेरो गाइवस्तुलाई केही भयो भने म तलाई छोड्दिन भनेर भन्यो । म उसको गाइवस्तु नजिकैबाट हिडेको थिएँ,” उनी सुनाउछिन् । यदि महिनावारी भएको महिलाले जनावरलाई छोयो भने जनावर विरामी हुन वा

मर्न पनि सक्छ भन्ने अन्धविश्वासका कारण उसले यसो गरेको थियो ।

यस्ता खालका चुनौति र कठिनाई आइपर्दा पनि कालीले हिम्मत हारिनन् । गाउँलेको मानसिकता बदल्न र अन्धविश्वास हटाउन ४-५ वर्ष लाग्यो । परिवर्तन सजिलो थिएन तर असम्भव पनि त थिएन ।

२०७२ सालमा उनको गाउँ छाउपडी मुक्त घोषणा गरियो । यो कठिन समयमा उनको श्रीमान्नले उनलाई साथ दिए । “यो चुनौतिपूर्ण समय थियो । तर मैले अवधीभरिको प्रत्येक पल मलाई रमाइलो लाग्यो,” उनी भन्छिन् ।

आजभोलि गाउँमा गर्भवती महिलाहरूलाई सुत्करी पनि बच्चासँग घरभित्रै बस्न दिइन्छ । संस्थाले तालिम दिएपछि किशोरीहरूले आफै स्यानिटरी प्याउ बनाई महिनावारी हुदाँ प्रयोग गर्दछन् । महिनावारी हुदाँ उनीहरू घरभित्रै बस्छन् ।

पाठेघरको क्यान्सरको विरामी पनि घटिरहेको छ । किनभने महिलाहरू महिनावारी हुदाँ आराम पाउन थालेका छन् अनि पोषिलो खानेकुरा पनि खान पाएका छन् । बाल मृत्युदर पनि घटिरहेको छ । र महत्वपूर्ण कुरा, कार्यक्रमको सहयोग पछि गरिब तथा सीमान्तकृत परिवार आर्थिक रूपमा सशक्त हुन थालेका छन् ।

हिलोमा फुलेको फर्मलको फुल

जो

डोटी जिल्लाको के.आई.सिंह गाउँपालिकाको उपाध्यक्ष पदमा निर्वाचित भएपछि ४५ वर्षीया मिना विष्टलाई सबैले चिन्न थालेका छन्। विगतमा उनी एउटी गृहणी र आमाका रूपमा सीमित थिइन्।

मिनालाई लाग्थ्यो उनका आमाबुबाले उनलाई आफ्ना दाजुभाइभन्दा फरक व्यवहार गरेन्। तर उनी आजभोलि मात्र महसुस गर्छिन् कि उनलाई १२ वर्षको उमेरमा मात्र स्कूल पठाइयो र उनले चार वर्षमात्र पढ्न पाइन्। उनका दाजुभाइ त्योभन्दा सानो उमेरमा स्कूल गए।

आफ्नो विवाह भए पछि मिनाले आफ्नो श्रीमान्को परिवारसँग आफ्नो पढ्ने इच्छा बारे बताइन्। परिवारले उनलाई पढाउन नसक्ने बतायो। उनका श्रीमान् पनि त्यो बेला पढिरहेका थिए। दुवै जनालाई पढाउन नसकिने कुरा भयो। “त्यसपछि मैले मेरो समय परिवारको हेरचाह र छोराछोरी हुकाउनमा प्रयोग गरें,” मिना भन्छिन्।

एक दिन जब उनले आफ्नो फुपूलाई भेटिन्, उनको जीवनले नयाँ मोड लियो। फुपूले पढाइलाई निरन्तरता दिनु पर्न बताइन्। उनले मिनालाई चुलाचौका मै सीमित नहुन पनि सुझाइन्। फुपूको प्रेरणाले उनले आफ्नो पढाइ पुन शुरु गरिन् र १० कक्षा उत्तीर्ण गरिन्।

एक दिन गाउँपालिकाका मानिसहरू आएर गाउँपालिकामा स्वयंसेवकको रूपमा काम गर्न अनुरोध गरे । उनले स्वीकार गरिन् । स्वयंसेवकका रूपमा उनले जुवा नियन्त्रण गर्न, आमा समूह गठन गर्न, छाउपडी विस्तृ चेतना जगाउन र परिवार नियोजनको साधान प्रयोगको जनचेतना फैलाउने काममा सहयोग गरिन् । तर परिवारको जिम्मेवारीका कारण उनले यो काम धेरै समयसम्म गर्न पाइनन् ।

मिनाका श्रीमान् एउटा राजनीतिक दलमा आबद्ध थिए । यसका कारण उनलाई पनि कहिलेकाहीं दलको बैठकमा बोलाइन्थ्यो । उनी जाने गर्थिन् । पछि उनी पनि दलमा आबद्ध भइन् ।

दलमा आबद्ध भए पछि उनले २०६२-६३ को जनआन्दोलनमा सक्रिय रूपमा सहभागी भइन् । उनको दलले सो कुराको प्रशंसा गर्यो । उनका दलका सहकर्मीहरूले उनलाई २०७४ को स्थानीय निर्वाचनमा उठन हौस्याए । उनले गाउँपालिकाको उपाध्याक्षको पदमा उमेरद्वावारी दिइन् र जितिन पनि । हाल उनी सोही पदमा रही कार्य गरिरहेकी छन् । उनको परिवारले उनलाई पुरा सहयोग गरेको छ ।

“विगत केही वर्षदेखि हामीले सम विकास केन्द्रसँग नजिक रही सहकार्य गरिरहेका छौं । यस संस्थाले समाजका लागि राम्रा काम गरिरहेका छन्” उनी भन्छन् । उनी र गाउँपालिकाले यी संस्थाले

66

“विगत केही वर्षदेखि हामीले सम विकास केन्द्रसँग नजिक रही सहकार्य गरिरहेका छौं । यस संस्थाले समाजका लागि राम्रा काम गरिरहेका छन्,” उनी भन्छन् । उनी र गाउँपालिकाले यी संस्थाले छाउपडी तथा त्यस्तै अन्य सामाजिक कुप्रथा विस्तृको अभियानलाई सहयोग गरिरहेको छ । “यस संस्थाले आफ्नो कार्यमार्फत समाजमा परिवर्तन ल्याउन सफल भएको छ । साक्षरता दर र विकास कार्यमा महिलाको सहभागिता पनि बढिरहेको छ । किसानहरूले खेतीमा आधुनिक प्रयोग गर्न थालेका छन् र अझ नयाँ नयाँ सीप सिक्न चाहन्छन् । निश्चित रूपमा यस संस्था हाम्रो गाउँपालिकालागि बरदान सबित भएको छ । भविष्यमा पनि यसले आफ्नो कार्यलाई निरन्तरता दिन्छ भन्ने आशा लिएकी छु,” मिना भन्छन् ।

विभेदरहित समाजको निर्माणतर्फ

बा

डोटी जिल्लाको सिलगढी नगरपालिका वडा नम्बर ४ पिपलबोट दिपायल निवासी १९ वर्षीया सुन्तली पार्किले सानै हुदाँ छाउपडी बारे थाहा पाइन् । उनले थाहा पाइन् कि महिनावारी हुदाँ महिला र किशोरीहरू एकलै चिसो गोठमा मैला लुगा लगाएर बस्नु पर्छ । उनले आफ्ना दिदीहरूले पनि त्यसै गरेको देखेकी थिइन् । आफ्नो पनि महिनावारी शुरू भए पछि यसै गर्नु पर्न सम्झेर उनलाई धेरै चिन्ता लाग्यो ।

उनी त्यति बेला ८ कक्षामा पढिरहेकी थिइन् । सम विकास केन्द्र नामक संस्थाबाट गाउँमा केही मानिसहरू आए । उनीहरूले महिनावारी हुदाँ शरीरलाई सफा राख्न किन महत्वपूर्ण हुन्छ भनेर बताए । उनीहरूले स्थानिटरी प्याड बारे पनि बताए । “यस कपडाको एउटा टुक्रोले हामीलाई लाज र विभिन्न प्रकारका रोगहरूबाट बचाउने कुरा थाहा पाएर खुसी लाग्यो,” सुन्तली सुनाउछिन् ।

“महिनावारी हुदाँ व्यक्तिगत सरसफाइ यति महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने पनि थाहा थिएन । किशोरीहरूले बिमराको बारे, चिलाउने बारे भन्ने गर्थे । यो सब फोहर कपडाको प्रयोगले गर्दा रहेछ ।”

यी सब कुरा थाहा पाइसकेपछि सुन्तली र उनका साथीहरूले आफ्नो स्कूलमा किशोरी समूह शुरू गर्ने निधो गरे । सम विकास केन्द्रले उनीहरूलाई यसमा सहयोग गर्यो । समूहमार्फत किशोरी र छात्राहरूलाई स्यानिटर प्याड बनाउने तालिम दिइयो । उनीहरूले विद्यालयमा एउटा आराम कक्ष

हुनु पर्ने कुरा पनि विद्यालय व्यवस्थापन समितिसमक्ष राख्ये । सम विकास केन्द्रको सहयोगमा विद्यालयमा आराम कक्ष पनि तयार भयो । आजभोलि महिनावारीका कारणले अवस्थ्य भएमा वा आराम चाहिएमा छात्राहरूले आराम कक्ष प्रयोग गर्ने गर्छन् । आरामकक्षमा रथानिटरी प्याड, रथानिटाइजर र भित्री वस्त्र पनि उपलब्ध छ ।

विद्यालयले लैडिक फोकल व्यक्ति पनि तोकेको छ । आजभोलि कुनै स्वारश्य समर्थ्या आइपरेमा छात्राहरू ती फोकल व्यक्तिकहाँ जान्छन् ।

विगतमा विद्यालयमा हुदाँ कुनै छात्रालाई महिनावारी भएमा कुदेर घर जानु पर्थ्यो वा कक्षा नसकिन्जेल जंगलमा लुकेर बस्नु पर्थ्यो । आजभोलि उनीहरूले शिक्षकलाई जानकारी दिएर आराम कक्षमा गई आराम गर्न सक्छन् । “हाम्रा पुरुष शिक्षकहरू पनि धेरै सहयोगी छन् यस मामलामा । हामीले महिनावारी बारे कुनै प्रश्न सोध्यों भने वहाँहरूले राम्रोसँग उत्तर दिनु हुन्छ ।”

किशोरीहरूले छाउपडी विस्त्र जनचेतना जगाउन सडक नाटक पनि गर्ने गर्छन् । यसका लागि सम विकास केन्द्र र उनीहरूका शिक्षकहरूले उनीहरूलाई सहयोग गर्दछन् । “मैले धेरै सडक नाटकहरूमा अभिनय गरेको छु । यो मानिसहरूलाई छाउपडीले महिला र किशोरीहरूलाई कसरी हानी पुर्याउछ भन्ने बुझाउने रमाइलो तथा प्रभावकारी माध्यम हो । कहिलेकाहीं हाम्रा शिक्षकहरू पनि नाटकमा भाग लिनु हुन्छ,” सुन्तली भन्छन् ।

कहिलेकाहीं किशोरीहरू गाउँमा भएको रिफ्लेक्ट सर्कलसँग पनि मिलेर काम गर्छन् । सर्कलले गाउँमा छाउपडी विस्त्र अभियान सञ्चालन गर्ने गर्छ । “हामीलाई अन्तर्क्रियामा बोलाइन्छ । हामी त्यहाँ विभिन्न उमेर समूहका र जनप्रतिनिधिको सामू आफ्ना कुरा नहिट्कचाई राख्छौं । छाउपडी उन्मूलन गर्न किन जस्ती छ भनेर हामी त्यहाँ भन्छौं,” सुन्तली भन्छन् ।

66

“हामीलाई अन्तर्क्रियामा बोलाइन्छ ।
हामी त्यहाँ विभिन्न उमेर समूहका
र जनप्रतिनिधिको सामू आफ्ना कुरा
नहिट्कचाई राख्छौं । छाउपडी उन्मूलन गर्न
किन जस्ती छ भनेर हामी त्यहाँ भन्छौं,”
सुन्तली भन्छ ।

“हामीले कुनै पनि प्रकारको विभेद बिनाको समाज निर्माण गर्नु पर्छ, जहाँ छाउपडी, बालविवाह र दाइजोजस्ता कुप्रथा हुदैनहोस् ।” यसका लागि आफ्नोतर्फबाट योगदान गर्न सुन्तली तयार छिन् ।

सरितामा पलाएको नयाँ आत्मविश्वास

बा

बाजुरा जिल्लाको बुढीनन्दा नगरपालिकाको वडा नम्बर ९ गुयाली निवासी सरिता गुरुङको परिवारले बसाइ सरेर यहाँ आउनु अघि छाउपडी अभ्यास गर्दैन थियो । “हामी जनजाति समुदायमा पर्छौं । हाम्रो समाजमा महिलाहरूलाई महिनावारी हुदाँ उच्च जात मानिएकाहरूकोमा जतिको विभेद गरिदैन,” सरिता भन्छन् ।

तर उनको परिवार सुदूरपश्चिम क्षेत्रको यस नगरपालिकामा बसाइ सरेपछि उनको परिवारले पनि छाउपडी मान्न करै लाग्यो । “मेरो दिदी र भाउजूहरू महिनावारी हुदाँ छाउगोठमा सुल्तु हुन्थ्यो । वहाँहरूलाई पाँच दिनसम्म घर भित्र पस्न दिइदैन थियो,” सरिता सुनाउछिन् । उनको आमालाई पनि छाउपडी मन पर्दैन थियो । तर गाउँसमाजले एकल्याउने डरले गर्दा उनको परिवारले छाउपडी मान्न कर लागेको थियो । यसरी सरिताको परिवारका लागि छाउपडी एउटा परम्परा नभएर बाध्यता बनेको थियो ।

सरितालाई आफ्नो पनि पालो आउने कुरा सम्फदाँ डर र चिन्ता लाग्ने गर्थो । घरभन्दा टाढा चिसो र असुरक्षित छाउगोठमा बस्नु पर्ने कुरा सम्फदाँ त उनी भस्किथिन् । अनि उनी आफ्नो स्कूल

छुटाउन चाहैदैन थिइन् । उनलाई स्कूल जान र साथीभाइहरूसँग रमाउन निकै मन पर्यो ।

व्यवस्थित शौचालय र सफा पानीको अभावमा उनका स्कूलका छात्राहरू महिनावारी हुदाँ स्कूल आउदैन थिए । कसैले आफ्नो कपडामा रगत देखे लाज हुन्छ भनेर उनीहरू डराउथे । यसका अलावा, उनीहरू आफ्ना समस्या शिक्षकहरूलाई भन्न पनि हिच्किच्याउथे ।

जब पीसविन बाजुरा संस्थाका कर्मचारीहरू छाउपडी बारे छलफल गर्न उनको विद्यालयमा आइपुगे, सरितालाई लाग्यो कि भगवानले उनको चिन्ता सुनेछन् । सोही कार्यक्रमा छात्राहरूले स्यानिटरी प्याडको बारेमा पनि थाहा पाए । पछि उनीहरूलाई प्याड बनाउने तालिम पनि दिइयो । महिनावारी भएको बेलामा आफ्ना समस्या भन्नका लागि स्कूलमा महिला फोकल शिक्षक पनि राखियो । “स्यानिटरी प्याड बनाएर प्रयोग गर्न थालेपछि हामीलाई सुरक्षित महसुस भयो । हाम्रो स्कूलमा अहिले डष्टबिन पनि छ जसमा हामी प्रयोग भइसकेको प्याड बिर्सजन गर्छौं । त्यसैले कक्षा सञ्चालन हुने समयमा पनि प्याड फेर्न सजिलो भएको छ,” सरिता भन्छिन् । आजभोलि छात्राहरू महिनावारी हुदाँ पनि विद्यालय आउने गरेको उनी बताउछन् ।

छात्राहरूले मिलेर किशोरी समूह पनि गठन गरे । यस समूहले छाउपडी र यसका नकारात्मक असरहरू बारे विद्यार्थीहरूलाई

सचेत गराउन सडकनाटक, वादविवाद, वकृत्वकला आदि आयोजना गर्दछ । “छाउपडी विस्तृको हाम्रो अभियानमा हाम्रा शिक्षकहरूले पनि हामीलाई सहयोग गर्नु भयो । वहाँहरूले हाम्रा अभिभावकहरूलाई हामीलाई सडक नाटक तथा घरदैलो अभियान सञ्चालन गर्न दिनका लागि मनाउनु भयो,” सरिता सुनाउछिन् ।

बिस्तारै सरिताका गाउँका मानिसहरूको सोचाइमा परिवर्तन आउन थाल्यो । सोचाइमा आएको यस्तो परिवर्तन व्यवहारमा पनि भलिक्न थाल्यो । “आजभोलि हामीलाई महिनावारी हुदाँ छाउगोठमा वा जंगलमा बस्न लगाइदैन । हामीलाई मन परेको खानेकुरा खान पनि दिइन्छ,” सरिता भन्छिन् ।

66

“स्यानिटरी प्याड बनाएर प्रयोग गर्न थालेपछि हामीलाई सुरक्षित महसुस भयो । हाम्रो स्कूलमा अहिले डष्टबिन पनि छ जसमा हामी प्रयोग भइसकेको प्याड बिर्सजन गर्छौं । त्यसैले कक्षा सञ्चालन हुने समयमा पनि प्याड फेर्न सजिलो भएको छ ।”

मुक्त महान् दुमरा छाउपडीको भयबाट

बा बाजुरा जिल्लाको स्वमिकार्तिक गाउँपालिका वडा नम्बर ४ निवासी १७ वर्षीया दुमरा जोशीलाई छाउपडी मनै पर्थेन । मासिक धर्मकै कारणले कुनै पनि युवतीले छाउगोठमा सुल्तु, विद्यालय छुटाउनु अनि आफ्ना बुबा र दाइभाइसँग टाढा रहनु अन्याय हो भन्ने उनलाई लाग्थ्यो ।

दुमरा तेजिलो छिन् । उनी आफ्ना कक्षामा पहिलो आउँछिन् । उनमा आत्मविश्वास पनि छ । उनलाई लाग्छ कि उनी जीवनमा सफल बन्न सकिछन् र आफूले चाहेको कुरा हासिल गर्न सकिछन् । तर उनलाई छाउपडीको डर लाग्थ्यो । छाउपडी र त्यसले दिने पीडाका कारणले आफूलाई पढ्न कठिनाई हुने र जीवनमा आफूले चाहेको कुरा हासिल नहुने हो कि भन्ने चिन्ता लाग्थ्यो । उनले गाउँका महिना तथा किशोरीहरूलाई महिनावारी हुदाँ उनीहरूको स्वास्थ्य बिग्रिएर धनगढी र कोल्टीका अस्पताल लगेको देखेकी थिइन् । उनीले महिनावारी कै कारण किशोरीहरूले स्कूल छोडेको पनि देखेकी थिइन् । छाउपडी अन्य भैदिएको भए कति राम्रो हुन्थ्यो भन्ने उनलाई लाग्थ्यो ।

६६

**“भविष्यमा म राग्रोसँग पढेर समाजमा
सकारात्मक रूपमा योगदान दिन चाहन्छु ।
अनि मैले विकास जरेको नेतृत्व कौसललाई
मेरो समाजमा भएको विभेद र सामाजिक
कुप्रथाविरुद्ध लडनका लागि उपयोग गर्ने छु”**

तर सुदूरपश्चिम क्षेत्रका अरु कुनै गाउँको भैं उनको गाउँका मानिसहरू आफ्नो परम्परा बारे कट्टर पिए । उनीहरू त्यसलाई चुनौति दिएको अलिकति पनि मन पराउदैन थिए ।

तुमरा त्यति बेला ८ कक्षामा पढ्थिन् । एक दिन मानव स्रोत विकास केन्द्र (एचआरसी) का कर्मचारी उनीहरूका विद्यालयमा आइन् । विद्यालयसँग आवश्यक समन्वय गरिसकेपछि उनले ८,९ र १० कक्षाका छात्राहरूलाई जस्मा पारिन् । जस्मा भएका छात्राहरूमध्ये कसैको महिनावारी हुन थालिसकेको थियो भने कोहीको निटक भविष्यमा नै हुनेवाला थियो । ती महिला कर्मचारीले छात्राहरूलाई छाउपडी किन एउटा अन्धविश्वास हो र यसलाई किन उन्मूलन गर्नु पर्छ भनेर बुझाइन् । छात्राहरूले के बुझे भने यो अन्धविश्वासमा आधारित एउटा कुप्रथा रहेछ ।

“यो हाम्रा लागि एउटा नयाँ शुरूवात भयो । हामीले छाउपडी

विरुद्ध प्रभावकारी रूपमा लड्न किशोरी समूह गठन गर्यो,” तुमरा भन्छन् । समूमा छात्रसहित ३५ जना छन् । “हाम्रो मुख्य ध्येय भनेको मानिसहरूलाई छाउपडीको नकारात्मक प्रभावहरू बारे शिक्षित बनाउने हो । हामीले देवताले महिला र किशोरीलाई पीडामा पार्न चाहैनन् र छाउपडी एउटा अन्धविश्वासमा आधारित कुप्रथा हो भनेर बुझाउने प्रयत्न गर्यो ।”

समूहलाई रिफ्लेक्ट सर्कल, धामीहरूको समूह र जवान अभियन्ताहरूले पनि साथ दिए । उनीहरूलाई स्थानीय सरकारको पनि साथ मिल्यो । “समय चाहिं लाग्यो र बिस्तारै गाउँलेहरूले कुरा बुझन थाले । हामीले गरेका सङ्क नाटक, घरदैलो अभियान र भाषणहरूले काम गर्न थाल्यो ।”

आजभोलि गाउँका सबैजसो परिवारले महिनावारी हुदाँ परिवारका महिला र किशोरीहरूको राम्रोसँग देखभाल गर्छन् । उनीहरूलाई परिवारको पुरुष सदस्यहरूसँग हेलमेल र कुराकानी गर्न दिइन्छ । महिनावारी हुदाँ पनि छात्राहरू विद्यालय आउछन् । “एचआरसी बाजुरा हाम्रो स्कूलमा त्यो दिन नआएको भए यो परिवर्तन सायद सम्भव थिएन,” तुमरा भन्छन् ।

समूह गठन गर्ने, अभियान चलाउने र त्यसमा सहभागी हुने, मानिसहरूसँग बहसअन्तर्क्रिया गर्न आदि कार्यमा सामेल भए पछि तुमराको आत्मविश्वास अझ बढेको छ । उनको नेतृत्व सीपको विकास भएको छ । “भविष्यमा म राग्रोसँग पढेर समाजमा सकारात्मक रूपमा योगदान दिन चाहन्छु । अनि मैले विकास गरेको नेतृत्व कौसललाई मेरो समाजमा भएको विभेद र सामाजिक कुप्रथाविरुद्ध लड्नका लागि उपयोग गर्ने छु,” तुमरा भन्छन् ।

निरिंह गृहणीबाट सफल व्यवसायीसर्तम

बा बाजुरा जिल्लाको जगनाथ गाउँपालिका वडा नम्बर २ बस्केना निवासी राधिका नाथको जीवनमा धेरै दुख थियो । उनले विद्यालय जान पाइनन् र सानै उमेरमा उनको बिहे भयो । उनको श्रीमानको परिवार पनि गरिब थियो । उनका श्रीमान् कामका लागि भारत जाने गर्थे । तर उनको कमाइ भने धेरै हुदैन थियो । “उनको कमाइ यति थोरै हुन्थ्यो कि परिवार पाल्न धौधौ हुथ्यो,” राधिका सुनाउछिन् ।

२०७६ सालमा उनको पालिकामा पीसविन बाजुराले सञ्चालन गरेको सुन्दरील जनमुखी केन्द्र नामक रिफ्लेक्ट सर्कलमा सहभागी हुने अवसर राधिकाले पाइन् । यस संस्थाले महिलाहरूलाई उनको शरीर माथि आफ्नो अधिकार भएको, प्रजनन् स्वास्थ्यको महत्व, छाउपडी विरुद्ध लड्ड नका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा सीप विकास तालिममार्फत गरिब तथा सीमान्तकृत समूह र समुदायको आर्थिक सशक्तिकरण गर्ने उद्देश्यले परियोजना सञ्चालन गरिरहेको थियो ।

केन्द्रले पालिकामा छाउपडी उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले अभियान सञ्चालन गरिरहेको थियो । राधिका सो अभियानमा सामेल भइन् । यस अभियानले अन्ततः गाउँबाट छाउपडी हटाउन सफल भयो ।

६६

अहिले मानिसहरु मसँग कुरा गर्न आउछन्
मलाई सोधन आउछन् । मसँग सल्लाह
लिन्छन् । पीसविन बाजुरा र केन्द्रले मेरो
आर्थिक हैसियत मात्र उकासेन मेरो सामाजिक
प्रतिष्ठा पनि बढाइदियो । मजस्तो एउटी अनपढ
महिलाका लागि यो सपनामा सोंचेकोभन्दा
पनि बढी हो,” राधिका भनिछन् ।

परियोजनामार्फत राधिका जीविकोपार्जन सहयोगका लागि छनौट भइन् । उनलाई कुखुरापालनसम्बन्धी तालिममा सहभागी गराइयो र कुखुरापालन गर्नका लागि २०,००० रुपैयाँ सहयोगस्वरूप प्रदान गरियो । यस्तो तालिम र सहयोग पाएपछि उनीको खुसीको सीमा नै रहेन ।

पाएको पैसा लगानी गरेर उनले ३० वटा चलाहरु किनी कुखुरा पालन शुरू गरिन् । पहिलो लटमा प्रतिकूल मौसमका कारण उनले

घाटा व्यहोर्नु पर्यो । तर दोस्रो लटबाट नाफा हुन शुरू भयो । कोरोना महामारीका कारण भारतबाट फर्किएका उनको श्रीमानले उनलाई सघाउन थाले । “वहाँले कुखुरा र घरको काम दुवैमा सहयोग गर्न थाल्नु भयो,” राधिका भनिछन् ।

राधिका नास्ता पसल पनि गर्न चाहन्थिन् । कुखुरापालनको अनुभवले उनलाई आत्मविश्वास दिएको थियो । त्यहाँबाट आएको नाफाले उन लगानी गर्नका लागि पुँजी भयो । त्यसैले राधिकाले नास्ता पसल पनि शुरू गरिन् । उनको परिवारसँग अहिले कुखुरा फारम, नास्ता पसल र केही गाइवस्तु छन् । उनको परिवारको आम्दानी पनि बढेको छ ।

“मेरो जीवन चुलाचौकामा सीमित थियो । पीसविन तथा केन्द्रले गर्दा म त्यहाँबाट बाहिर निस्केर व्यवसाय सञ्चालन गर्न सक्ने भएँ । पहिला मलाई कसैले वास्ता गर्थेन । म भए पनि नभए पनि कसैलाई केही फरक पर्थेन । अहिले मानिसहरु मसँग कुरा गर्न आउछन्, मलाई सोधन आउछन् । मसँग सल्लाह लिन्छन् । पीसविन बाजुरा र केन्द्रले मेरो आर्थिक हैसियत मात्र उकासेन मेरो सामाजिक प्रतिष्ठा पनि बढाइदियो । मजस्तो एउटी अनपढ महिलाका लागि यो सपनामा सोंचेकोभन्दा पनि बढी हो,” राधिका भनिछन् ।

समाज सूचितरणको हुट्टी

बा

बाजुरा जिल्लाको बुढीनन्द नगरपालिका अंगाउपानी, स्वामीकार्तिक खापर गाउँपालिका, वडा नम्बर ९ निवासी ४२ वर्षीय नन्द लाल सार्कीलाई छाउपडी मनै पर्थेन। दलित समुदायका उनले धेरै पटक विभेद भोगिसकेका थिए। “जात फरक भएको नाताले जब कसैले तपाईंलाई फरक व्यवहार गर्छ भने त्यो निकै पीडादायी हुन्छ,” उनी भन्छन्। त्यसैले एक दिन उनले महिनावारी हुदाँ आफ्नो परिवारमा भएका महिलाहरूलाई फरक व्यवहार गर्ने परम्पराको अन्त्य गर्ने विचार गरे। अर्थात उनले छाउपडीलाई नमान्ने विचार गरे।

तर जब उनले यो कुरा आफ्नो परिवारमा राखे, उनका बुबाआमा यसलाई मान्न तयार भएनन्। अझ उनका आमाले त निकै विरोध गर्नु भयो। यस कुरालाई परिवारमा लागू गर्ने हो भने घरमा नबस्ने कुरा उनका आमाबुबाले गरे। “वहाँहरू घर छोडेर हिँडनका लागि आफ्नो पोकापन्तुरा बाँधी तयार हुनु भयो,” नन्द लाल सुनाउछन्। घर छोडेर नजानका लागि उनले बुबाआमाको खुट्टा नै ढोग्नु पर्यो।

एक दिन जिल्लाको पाण्डुसेन भन्ने ठाउँमा एउटा नराम्रो घटना घट्यो । महिनावारी भएपछि छाउगोठमा सुतेकी एक जना महिला उनका दुई साना छोरासहित मृत्यु भयो । यो घटना सबैतिर व्यापक भयो । उनका आमाबुबाललाई पनि छाउपडी गलत रहेछ भन्ने लाग्न थाल्यो ।

यो घटनापछि नन्द लाल छाउपडीविरुद्ध सक्रिय रूपमा लागे । आममानिसलाई छाउपडीले महिला तथा किशोरीहरूलाई कसरी कष्ट र कठिनाइ दिन्छ भन्ने कुरा बुझाउनका लागि अन्तर्क्रिया आयोजना गर्न सहयोग गरे । उनले यो एउटा कुप्रथा हो र यसलाई समाजबाट हटाइनु पर्छ भन्ने कुरा बुझाउने कोसिस पनि गरे । यसरी जनचेतनाको काम सकिसकेपछि उनहरूले गाउँमा भएका सबै छाउगोठ भत्काए । यसका लागि निर्माण गरेका बेला आरामसँग सुल्का लागि वैकल्पिक स्थानको व्यवस्था पनि गरे । उनीहरूले गाउँमा सार्वजनिक शोचालय पनि निर्माण गरे ।

गाउँको रिफ्लेक्ट सर्कल, स्थानीय जनप्रतिनिधि, प्रहरी तथा अन्य सरोकारबालाहरूसँग मिलेर उनीहरूले मासिक रूपमा महिनावारी भएको बेलामा महिला तथा किशोरीहरूमाथि कुनै प्रकारको नराम्रो व्यवहार र विभेद गरिएको छ कि भनेर अनुगमन पनि गर्न शुरू गरे ।

“मानिसको सोचमा आएको परिवर्तन देखेर म खुसी छु । पाका मानिसहरूले हामी जस्ता उनीहरून्दा कम उमेरका मानिसहरूको कुरा सुनेको देखदा राम्रो लाग्छ । वर्षोसम्म समाजमा जरा गाढेका परम्परालाई छोड्न सजिलो कुरा होइन । तर जे गलत हो, त्यो त गलतै हो,” उनी भन्छन् । “समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेद बारेको अभियान पनि यत्तिकै प्रभावकारी भइदिए कति राम्रो दुन्थ्यो । हाम्रो भावी पुस्ताले एउटा विभेदरहित समाजमा जन्मन र हुर्कन पाउनु पर्दछ । यसका लागि हामीले हाम्रो समाजलाई रूपान्तरण गरिनु पर्छ ।”

66

“समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेद बारे को अभियान पनि यत्तिकै प्रभावकारी भइदिए कति राम्रो हुन्थ्यो । हाम्रो भावी पुस्ताले एउटा विभेदरहित समाजमा जन्मन र हुर्कन पाउनु पर्दछ । यसका लागि हामीले हाम्रो समाजलाई रूपान्तरण गरिनु पर्छ ।”

सामाजिक कुरीतिविरुद्ध निरन्तर लडिरहने कलावती

जो

डोटी जिल्लाको सिलगढी नगरपालिका वडा नम्बर ४ पिपलबोट दिपालय १८ वर्षीया कलावती बिक छाउपडी कुप्रथा देख्दै हुर्किङ्गन् । उनीले आफ्ना हुजरआमा, आमा, दिदी र भाउजूले यो कुप्रथाका कारण कष्ट भोगेको देखिन् ।

“जब म सानो थिएँ, मैलै वहाँहरूलाई छोउगोठमा सुतेको देखें । महिनावारी हुदाँ वहाँहरूले धेरै कष्ट भोग्नु पर्यो,” उनी सुनाउछिन् । उनीहरूलाई घरभित्र पस्न दिइदैन थियो र पोषिलो खानेकुरा पनि खान दिइदैन थियो । “महिनावारी भएको बेलामा पिठ्यू र पेट दुख्छ भनेर मेरो आमाले भन्नु हुन्थ्यो ।” आफ्नो महिनावारी शुरु भएपछि आफूले पनि यस्तै कष्टपीडा भोग्नु पर्छ भन्ने ठानेर कलावतीलाई निकै चिन्ता लाग्थ्यो ।

कलावती ९ कक्षामा पढ्थिन् । उनको महिनावारी शुरु भएको थिएन । छाउपडी कुप्रथा बारे छलफल गर्न सम विकास केन्द्र (इडिसी) ले उनको स्कूलमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्यो । कार्यक्रममा सहभागी भएपछि उनले छाउपडी समाजबाट हटाउनु पर्न एउटा कुप्रथा रहेछ भन्ने बुझिन् । “छाउपडी अभ्यास गर्न पर्न एउटा संस्कार हो भनेर मैले बुझेको थिएँ । तर कुरा त्यस्तो होइन रहेछ । यसलाई हटाउन पर्न पो रहेछ,” उनी सुनाउछिन् ।

छात्रछात्राले इडिसीसँग यस विषय बारे अभ बढी छलफल गरे । यस संस्थाको सहजिकरणमा उनीहरूले किशोरी समूह गठन गरे । समूहमा छात्रसहित ३५ सदस्य छन् ।

समूहले गाउँमा छाउपडी विस्त्र अभियान सञ्चालन गर्न शुरू गर्यो । अभियानका लागि चाहिने सामग्री इसिडीले उपलब्ध गरायो । उनीहरूले गाउँका मानिसहरूलाई बोलाई छाउपडी बारे छलफल गराए । सडक नाटक देखाए । भाषण गरे । “शुरू-शुरूमा मानिसहरूले हामीलाई चासो दिएनन् । हाम्रो कुरा सुनेनन् । तर बिस्तारै हाम्रो कुरा सुन्न थाले । छाउपडी बारे खुलेर छलफल गर्न थाले ।” परिवर्तनको शुरूवात हुन थाल्यो ।

जब कलावतीको पहिलो पटक महिनावारी भयो, उनी घरभित्रै सुनिन् । परिवारको कसैले त्यसको विरोध गरेन । बरु उनको आमाले उनलाई सदाको भन्दा बढी दुध र घिउ दिनुभयो । उनी निकै खुसी भइन् ।

इडिसीले उनको स्कूलमा शौचालय बनाउन पनि सहयोग गर्यो । संस्थाले विद्यालयमा स्यानिटरी प्याड बनाउने तालिम पनि सञ्चालन गर्यो । “इडिसीको सहयोगले गर्दा हाम्रो स्कूलमा सफा शौचालय र स्यानिटरी प्याड बनाउन सम्भव भयो,” कलावती भनिन् । सफा शौचालय र स्यानिटरी प्याडको उपलब्धताले गर्दा आजभोलि विद्यालयमा महिनावारी भएको बेलामा कोही छात्रा अनुपस्थित हुँदैन ।

समूहले छाउपडी विस्त्र भाषण र वादविवाद जस्ता कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्यो । “यस्ता खालका क्रृयाकलापले हामीलाई छाउपडी बारे अभ बढी सुचना हासिल गर्न सहयोग पुर्यायो भने हाम्रो आत्मविश्वासलाई पनि बढाइदियो,” कलावती भनिन् ।

66

“इडिसीको सहयोगले गर्दा हाम्रो स्कूलमा सफा शौचालय र स्यानिटरी प्याड बनाउन सरभव भयो,” कलावती भनिन् । सफा शौचालय र स्यानिटरी प्याडको उपलब्धताले गर्दा आजभोलि विद्यालयमा महिनावारी भएको बेलामा कोही छात्रा अनुपस्थित हुँदैन ।

कलावतीले भविष्यमा समाजमा अभ विद्यमान लैङ्गिक विभेद र दाइजो कुप्रथाजस्ता सामाजिक कुरीतिविस्त्र को लडाइमा योगदान गर्ने विचार लिइकी छिन् ।

